

284 jednom segmentu svog lika da sklizne na jednu ili drugu stranu.

Besprekorno organizovan i selektiran 14. Jugoslovenski pozorišni festival ne samo da je opravdao svrhu svog postojanja, već nas je još jednom uverio u neophodnost postojanja makar i jednog zajedničkog prostora kakvo je pozorište, kako bi se u razmeni iskustava odredila perspektiva sopstvene budućnosti. U ovom radu više puta pomenuta reakcija užičke publike kretala se od potpunog razumevanja i prihvatanja ponuđenih pozorišno-estetskih ideologija, do izrazito negativnih glasno izgovorenih stavova i demonstrativnog napuštanja sale. Svodeći reakcije

publike na jednu objedinjujuću definiciju, onoliko koliko teatrolog, kao povlašćeni gledalac, može da asimiluje i antici-pira, ponovićemo reči Milana Predića, koji je sa iskustvom dugogodišnjeg dramaturga u Narodnom pozorištu, neposredno pred Prvi svetski rat najjasnije formulisao zahteve i ukus ondašnje publike, gotovo kao odliku mentaliteta: „Naši savremeni gledaoci vole da im se pruži nešto što liči na studiju, malo psihologije i društvene slike, ali hoće i da se smeju. Treba pogoditi sredinu: ne dati potpuno Labiša, ali ne biti kao Anri Bek.“¹¹

SPASOJE Ž. MILOVANOVIĆ

KNJIGE

NORME I NIJANSIRANJE NASLEĐA*

Vladimir Milisavljević je kao svoj autorski prvenac (*Identitet i refleksija: problem samosvesti u Hegelovoj filozofiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006) upriličio jednu takvu knjigu za koju se činilo da se ne može nadmašiti. Nevolja takvih ostvarenja je, međutim, u tome što vas ili nekako trajno obeleže ili obavezuju da i svako sledeće delo, pravdajući prethodno, mora da bude posebno. Ipostavilo se da je opravdanje koje je ove

godine usledilo u vidu druge Milisavljeviće knjige prevazišlo, a to znači zašlo s onu stranu očekivanja, uradilo nešto drugačije od ponavljanja makar i sjajnog modela koji se već odigrao, i na istom tragu, ali u drugom formatu predstavilo jedan novi i dragocen filozofski lik.

Iako je reč o tekstovima s kojima smo mahom imali priliku da se sretnemo u periodici, oni sada skladno uvezani strukturiraju čitav jedan predmetni sklop, kao i njegov kontekst, svedočeci nenametljivo o zavidnoj dubini i širini autorskog zahvata. I opet je reč o naježoj filozofskoj

* Vladimir Milisavljević, *Snaga egzistencije: Teorija norme kod Kanta i Hegela*, Beograd: Fe-don, 2010.

¹¹ Preuzeto od: Borivoje S. Stojković, *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba*, *Teatron* 15/16, Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd 1978, 447.

industriji, Hegelu i ovog puta Kantu, i opet se uzorno interpretira učinak i uticaj njihovih dela. Ali ono što objedinjuje ovih šest eseja odmah je izričito naznačeno u uvodniku koji je, uzgred rečeno, verovatno najlepše napisan uvod u neki domaći filozofski produkt, uostalom, sasvim na tragu jednog od dva velika prethodnika koji se tematizuju: „U postavljanju pitanja o odnosu norme prema stvarnosti može se prepoznati jedan od glavnih pokretača razvoja nemačkog idealizma. Ta intuicija predstavlja polaznu tačku studija koje su sabrane u ovoj knjizi. Ona se, međutim, nameće s posebnom uverljivošću kada se istorija nemačke klasične filozofije posmatra u perspektivi u kojoj se ističu početna i krajnja tačka njenog razvoja. U tom pogledu, name – a to je druga ideja kojom je ova knjiga vođena – postoji poseban afinitet između Kantovog i Hegelovog mišljenja.“

Afinitet će se dalje pokazati i rekonstruisati kao „problemskim kontinuitetom“ određena – a ne, naravno, različitim „konkretnim rešenjima“, za koja se kaže da su manje bitna – „direktna razvojna linija koja od Kantove filozofije prava i morala vodi do Hegelove filozofije objektivnog duha“. U već, evo, dvovekovnom i možda već istrošenom ili podrazumevanom sporu, sporu *Kant oder Hegel*, gde su rivali možda i u zakonitom ritmu imali promenljiv uspeh, Milisavljević se, dakle, odlučuje za jedan sasvim „dijalektički“ otklon i usvajanje: ne za ubogo pomirenje ili usiljeno traženje trećeg puta, nego za sleđenje onih suptilnih linija uticaja i izazova koji su motivisala i jednog i drugog mislioca da ponude svoje odgovore kada je reč o pitanjima odnosa norme i stvarnosti, njihovog (ne)jedinstva ili (ne)moćnosti „ostvarenja“ norme, kao i da ocrta jedan put koji vodi „od Kantove praktičke filozofije pravo do Hegelove teorije običajnosti“.

Samosvojom arhitektonikom teksto-va i preciznim koliko i veštım stilom, ispreda se povest jednog ili možda nekolicinskih pitanja, jednog kruga pitanja, na terenu ili na tlu dvojice, kakva god vam bila filozofska orijentacija, najzahtevnijih mislilaca. Kada se ima posla sa takvim stožernim figurama koji su već uveliko isparcelisani, istranžirani, očekuje se dosadnjikava elaboracija koja svojim simboličkim znamenjima sve više podseća na neprozirni žargon. Ništa od toga. Tvenovski rečeno: nije dozvoljeno da znanje zasmeta priči. Pogotovo ne da se paradi- ra njime. Upućen koliko se uopšte može biti, autor, naprotiv, na način koji je lišen bilo kakve mistifikacije polaže račun o vlastitoj inspirisanosti i o vlastitim orijentirima. Informativno i pregledno, podrazumeva se, ali i dobronamerno ili čak lojalno autorima, bez strančarenja i animoziteta, nudi se izlaganje svih relevantnih toposa koji se tematizuje, u punoj svesti o njihovim granicama, takođe.

Posebnom taktikom autor naročito uverljivo razvejava uobičajene klasifikacije i lenje obrasce kojima se neutrališe provokacija Kanta i Hegela. Tako se u prvoj i najobimnijoj studiji, „Problem pokretača moralnosti u Kantovoj etici autonomije“ – gde se ukazuje na „unutrašnju aporetiku principa autonomije u Kantovoj etici“ s obzirom na pojam ili motiv „pokretača“ ili „motiva“ moralnosti, te na „njen značaj i njene konsekvence u poslednjim kantovskim tokovima nemačke klasične filozofije“ – osporava predstava o Kantu kao bezrezervnom pristalici prosvetiteljskog racionalizma. Osobenim iskušavanjem značenja empirizma i „moralnog čula“ britanskih moralista, potom volfovskog racionalizma, pomalo ali na odlučujućim mestima i Rusoove političke filozofije; još preciznije, etičkog kognitivizma, hedonizma, sentimentalizma, relativizma, plete se priča o njihovim prelomlje-

286 nim uticajima i Kantovoj postupnoj izgradnji i, na prvi pogled problematičnom ako ne i protivrečnom, utemeljenju na jedinstvenom principu autonomije slobodne volje takve etike koja bi mogla da konstituiše jedan čisti praktički *um* i podari mu neuslovljeni karakter i obavezujuću snagu. Slično je i u ogledu „Duh’ i slovo’ moralnog zakona: Tekst i komentar u hermeneutici nemačkog idealizma“, koji takoreći reflektuje medij u kojem se i autorovo istraživanje odigrava: jevrejska i hrišćanska interpretativna tradicija stupa u saigru sa Kantom, Fichteom, Šilerom, Hegelom, najzad, sa Deridom i Ničeom, ogleda se u jednoj povesti pokušaja da se probije iz ograda slova, pa da se potom uzmakne i od tog proboja stilizovanog u manir, ne bi li se samo „slovo oduhovilo“...

Pritom, ova prozopopeja isprepletenih međutokova, čiju topografiju autor brižljivo izlaže, retko liči na jednu već uznapredovalu intelektualnu strategiju: na otkriće da stvari, da filozofski likovi, njihove etikete i misaone figure, nisu zapravo ono što se mislilo da jesu, ili da svakako nisu samo to. Ti do trivijalnosti avanzovani uvidi zaključuju se u svesti da je u filozofskoj predaji materija uvek već složenija nego što se u izvodima prikazuje. No ta hvale vredna ali pomalo jalova arhivarska strast nije ovde sama sebi svrha. Naprotiv. Tekst „Borba za priznanje u Hegelovim jenskim spisima“ može da posluži kao ilustracija umesnosti i aktuelnosti minucioznih uvida i istorijskofilozofske mikrohirurgije. Tamo se osporavaju „tumačenja prema kojem je Hegel jedan od onih filozofa koji su pravo pojedince žrtvovali Molohu države“, ne bi li se ukazalo da je on „aktuelan i u današnjim filozofskim diskusijama“ upravo „nastojanjem da očuva prava individualne subjektivnosti i u onim oblicima objektivnog duha“ koji na prvi pogled predstavljaju njenu prostu suprotnost ili grani-

cu“. A to onda baca drugačije svetlo i na Rolsova, Tejlovara, Sandelova, Fukujami-na pozivanja na Hegela, kao i na Hegelova oslanjanja na Spinozu i Aristotela.

Čak i onda kada se, kao ovde, učini da autor ove knjige ubeđuje u nameri da rehabilituje, kada nesumnjivo zastupa, pre svega, utuljene domete Hegelove filozofije, on ostaje akademski oprezan i takoreći samo-ograničavajući, ne prelazeći nikad u neosnovanu glorifikaciju, a potkrepljenje nalazeći u čitavom opusu mislioca, nalaze implementira samo (ali to uopšte nije „samo“) na oblast „normativnog“ koju je sebi zadao za predmet. Ta rehabilitacija ili ta apologija pred zaista bespoštednim sumnjičenjem Hegela za bezmalo sve grehe sveta koju je savremenost preduzela, verovatno vlastite granice prekoračuje i prelazi u istinsku i plodonosnu re-inveciju ponajviše u eseju „Hegel i kritika kulture“. *Kulturkritik* tradicija gotovo ritualno Hegela vidi kao metu napada, kao neosetljivog evropo-, ako ne i germano-centrika, čiji imperijalizam pojmova skladno prati diskurs kolonizujućeg univerzalizma... Milisavljević, međutim, preuzima na sebe da „nijansira navedenu sliku Hegelove filozofije, i to u perspektivi istorije njenog razvoja“. Nijansiranje, međutim, ne zauzima defanzivnu poziciju: nalazi se da je Hegel, oslonjen na Herdera, „u svojim prvim spisima došao do jedne pozicije koja se može shvatiti upravo kao izvesni ’kulturnokritički’ koncept“, a da je u daljem razvoju „ovaj izvorni koncept bio, štaviše, zaoštren do jedne pozicije koja u sebe uključuje načelnu kritiku svake kulture, pogotovo one kojom se odlikuje moderno doba“, te da vera u ostvarenje uma u istoriji i vrednosni univerzalizam i kod poznog Hegela „ostavljaju prostora i za kritičko prosuđivanje nedostataka kulturnih formi koje su karakteristične za njegovo i naše vreme.“

To ukazivanje na problemsko protezanje vremena klasične nemačke filozofije do naših dana, još jedna je karakteristika Milisavljevićeve knjige. Moglo bi se reći da mu je posebno stalo da pokaže da i dalje živimo u epohi pitanja koja su se tada postavljala i da je utoliko gore po nas ukoliko previđamo njihovu artikulaciju. Njihovo „osavremenjivanje“, međutim, autor ne preduzima ni na kakav frazeološki ili zaričući način, već nas manirom suverenog poznavaoa šteta od pretpostavki do posledica čitavog problemskog sklopa, od savremenih debata do njihove aficiranosti razumevanjem ili pogrešnim razumevanjem baštine Kanta i Hegela, pa onda još do onih beočuga, teorijskih i „realnih“, koji su determinisali njihovu upitanost, ne bismo li, najzad, opet sasvim „dijalektički“, krenuli nazad do naših recepcija, naših usvajanja, izneveravanja i odbacivanja tog nasleđa. U tom smislu je ovo i narativno veoma uzbudljivo delo.

Možda najuzbudljivije oživljavanje klasike zbiva se u studiji „O smislu Hegelovog institucionalizma“. Tamo zapravo drugi autori – Adorno, Henrich, Habermas, Geler – reaguju, takoreći, jedni na druge, potkusurujući se u moneti različitih i, po pravilu, implicitnih recepcija Hegela. Milisavljević te reference iznosi na svetlo dana i problematizuje, naročito u njihovim uopštenim odredbama, ne bi li ponudio jednu perspektivu koja više ne bi pristajala na, činilo se, samorazumljivu pretpostavku da „kriza stabilnosti institucija, shvaćenih u smislu objektivnih po-

redaka, predstavlja osnovno obeležje moderner epohe“ i ne bi više mislila u binarnoj opoziciji „subjektivne slobode i objektivnog poretka“. Da bi se to predstavilo, poziva se, sa zučujućim poznavanjem jedne ipak posebne nauke, na institucionalističke pristupe u teoriji prava (na Morisa Orijuu, Leona Digija i, naravno, Karla Šmita), da bi se opet vratio do Jakobija i Kanta i pokazao da stvar sa Hegelom stoji opet tako da jeste i to za šta ga optužuju, ali i nije baš to, nego – upravo suprotno, pre „kritički“, nego „jaki“ institucionalista. Kao što se i u poslednjem i naslovnom eseju ove knjige: „Snaga egzistencije: Međunarodno pravo i politika kod Kanta i Hegela“ – pokazuje da Hegel, sa svojom glorifikacijom rata i „suda sveta“, opet i nije baš, ili nije uopšte antipod Kantovom poznom nastojanju da postavi međunarodne odnose u pravni okvir i u perspektivu „večnog mira“.

Sviklima na preširoke poteze i olako odsecanje ovo bi se moglo učiniti kao možda simpatična ili čak uzvišena u učestnosti, ali ipak cepidlačeća, zamorna i nedalekosežna „ljubav za detalj“. Protivotrov takvom i svakom razmaženom i površnom čitanju filozofske lektire je sada tu u svojoj najboljoj formi. Čitava delatnost ne samo ove knjige, i ne čak samo tekstova nego i inih nastupa Milisavljevića, dobrim delom se može okarakterisati kao nagovor na nijansiranost i odmerenost – što uostalom nije najlošija odrednica filozofskog preduzeća uopšte.

PREDRAG KRSTIĆ